

Поширення християнства у Північному Причорномор'ї та Криму в II – VIII ст.

протоієрей Віталій Лотоцький

*Отже, йдіть, навчайте всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа,
навчаючи їх зберігати все, що Я заповів вам; і ось Я з вами по всі дні, до кінця віку. Амінь.*

Мф. 24, 19-20

Християнська віра – шлях істинного Богопізнання і ствердження цієї істини у житті християн. Саме тому переслідування, страшні тортури і навіть мученицька смерть не змогли спинити апостольської проповіді, яка охопила весь світ сповіщенням про Ісуса Христа істинного Сина Божого і Спасителя людей. Саме тому всесвітньо історична за своїм значенням подія, християнізація народів Європи, Азії та Африки (за Єрмом, на землі існує 12 народів, і усім їм Євангеліє було проповідане апостолами (Подоб. 9, 7)), була найперше справою ствердження і одкровення Промислу Божого про Церкву, а вже потім наслідком великих перемін у світоглядному, духовному, соціально-економічному і політичному розвитку суспільства.

У цьому світлі питання про поширення християнської віри на землях сучасної України набуває особливої актуальності, адже проблеми державного життя, віковичне питання про самобутність українців і необхідність утвердження Помісності Православної Церкви в Україні виправдовують цього-річне святкування 1025-ліття Хрещення Руси-України як спробу відродження свідомості та духовної сили і вирішення доленосних питань українців.

Питанню поширення християнської віри по світу, зокрема, на землях України-Русі, у своїх творах приділяли увагу чимало діячів Церкви ще до «офіційного прийняття» християнства князем Володимиром, зокрема, свт. Іоан Золотоустий, Тертуліан та ін. З опису поширення християнської віри у світі починається також важлива пам'ятка української історії – «Повість минулих літ», скомпільована преподобним Нестором Літописцем. У ХХ ст. питанням поширення християнства на землях сучасної України-Русі займався відомий український вчений, митрополит Іларіон (Огієнко) [19], російський історик Церкви – Карташов А.В. [15], відомий київський науковець М. Брайчевський [7] та ін. Зокрема, слід назвати дослідників, які безпосередньо займалися питанням, поставленим у темі даної статті: це видатний історик Православної Церкви митрополит Московський і Коломенський Макарій (Бугаков) [17],

праця якого має енциклопедичний характер, щоправда, є зауваження щодо висвітлення деяких подій, що стосуються історії Православ'я в Україні, яку автор називає Південно-Західною Руссю, Малоросією; про історію Готської єпархії існує окрема стаття архім. Арсенія [3], що побачила світ ще у 1873 р. в «Журналі народної освіти». Окремі статті допомагають зрозуміти думки про активні зв'язки між народами, що населяли землі сучасної України в той час, і виявити шляхи проникнення християнства серед них – Айбабін А. І. [2], Баранов І.А. [4], Брайчевська А. Т. [6], Зубар В. М., Павленко Ю. В. [12], Жиленко І. [13], Крижицький С. Д., Русяєва А. С. [15], Миц В.Л. [18]. Відтак питання про поширення християнства, зокрема в Україні, не є новим у науці, однак і до сьогодні залишаються малодослідженими деякі аспекти і, зокрема, про поширення християнства у Північному Причорномор'ї та Криму в II-VIII ст.

Вже наприкінці I ст. можна констатувати поширення християнської віри майже по всіх областях масштабної Римської імперії та формування християнських общин і їхніх церковних осередків. Незважаючи на критику деяких дослідників даного питання, факт проповіді св. ап. Андрієм Первозваним на території України, про що оповідає «Повість минулих літ», стверджує можливість першої зустрічі з християнством в Україні ще наприкінці I ст.

Географічне положення Криму багато в чому визначило долю народів, що населяли його в різні часи. Із зростанням міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом, яка йшла через Чорне море, посилювалася й військово-стратегічна значимість суходільних і водних шляхів півострова. Держава, що володіла узбережжям Криму, мала з цього значний економічний та політичний зиск. *«Тому протягом V-XV ст. Таврика постійно притягувала інтерес припонтійських держав; Візантії, Хозарського каганату, Київської Русі... Історію середньовічної Таврики V-XV ст. можна умовно поділити на п'ять основних періодів, кожному з яких притаманна та чи інша політична тенденція, зумовлена розстановкою сил у причорноморському регіоні. Для першого періоду (друга половина V – перша половина VI ст.) є характерним прагнення Візантії закріпитися в гірській частині півострова та на узбережжі. У другій половині VI – першій половині X ст. (другий період) у зв'язку з включенням Таврики до складу Хозарського каганату влада Візантії значно слабшає, а з часом стає номінальною. Однак уже в другій половині X – першій половині XIII ст. (третій період) над узбережною частиною панує Візантія, а після 1204 р. – Трапезундська імперія. Понад століття (кінець X – XI ст.) східна частина півострова знаходилась під протекторатом Київської Русі...»* [18].

Етнополітичні процеси, які відбувались у Північному Причорномор'ї в II-VIII ст., значною мірою торкалися і Криму. Писемні джерела свідчать про те, що у Північно-Причорноморський регіон проникають різні германські

племена. У більшості випадків джерела позначають готів, які очолили союз племен, що став наймогутнішим за часів короля Германаріха наприкінці IV ст. Окрім готів, у Північне Причорномор'я проникали й інші варварські племена північного та західного походження.

Процес осідання германських племен (сармато-алани) наприкінці так званих «германських воєн» (наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. III ст.) в Криму добре можна прослідкувати в матеріалах розкопок могильників і поселень Гірського і Передгірського Криму, а також в окремих знахідках скарбів. *«Поселень другої половини III-V ст. на території Криму виявлено вкрай мало. Культурні шари цього часу відкрито при розкопках Бакли, Мангула, Гурзуфської фортеці та деяких інших пам'яток Гірського Криму. В Алуштинській долині виявлено шість відкритих поселень другої половини III – першої половини V ст.»* [2, с. 42]. Все це – багатий дослідницький матеріал, що дає можливість ствердити, що регіон, який ми розглядаємо, в даний час населяли поперемінно різні народи та племена, які, власне, і становили основу для формування етнічного складу сучасного населення цих областей.

Ще у II-III ст. римляни розглядали узбережні та гірські території Криму як свої, намагаючись забезпечити їх від вторгнення кочівників, створюючи опорні пункти, розміщуючи загопи легіонерів у Херсонесі, Сімболоні (Балаклава), Харакасі, Алма-Кермені, Усть-Альмі, Трапезунді (район Алушти), Боспорі. Спадкоємниця Риму Візантія продовжила закріплення своїх володінь у Тавриці. Посилення у V-VI ст. тиску на кордони імперії варварських племен призвело до втрати візантійською армією стратегічної ініціативи. Це змусило уряд спрямувати значні зусилля на будівництво оборонних споруд. Питання про володіння цими областями Римом і Візантією нас цікавить в тій мірі, наскільки саме християнство з'явилося у межах цих держав, а тому і набуло поширення найперше на їхній території. Варто зазначити, що поширення християнства мало свої періоди і свої особливості. Перше – початок IV ст. – позначене в історії Церкви Христової як період найжорстокіших гонінь на християн, а тому Північне Причорномор'я і Крим стали головним місцем, куди язичницька римська влада засилала на каторгу перших християн. Серед них нам відомі Климент Римський (третій за порядком Папа Римський), нетлінні мощі якого у VIII ст. виявили місіонери святі брати Кирило і Мефодій, учителі слов'янські, Папа Римський Мартин (середина VII ст.) та ін. Таким чином, ми маємо повне право припустити, що місце мучеництва чи навіть кончини християн перших століть могло дати добрі плоди для поширення і утвердження християнської віри серед місцевих жителів даного регіону. Адже саме місця мученицької кончини святих апостолів згодом стали головними центрами розвитку і становлення церковної організації, як от Єрусалим, Рим, Олександрія, Антіохія та ін. Ситуація докорінно змі-

нилась після 313 р., коли імператор Константин проголосив Медіоланський едикт про припинення переслідування християн і дозволив сповідувати християнську віру. Однак через зміни політичної ситуації в даному регіоні почалося велике переселення народів, Північне Причорномор'я та Крим стали важливим пунктом державної політики Візантії, складовою якої була християнізація місцевих жителів. Вчений Миц В. А. доповнює загальну картину: «... візантійська адміністрація починає насаджувати серед місцевого "варварського" населення християнство. Формування християнської ідеології у мешканців Таврики відбувалося під сильним впливом та через культурні зв'язки з Херсонесом – місцем шанування багатьох християнських святих. Будівництво культових споруд на території фортець велося, імовірно, за участю візантійських майстрів. Окрім Херсонеса, ранньосередньовічні храми VI-VII ст. відкриті на Мангулі, Баклі, Гурзуфі, Боспорі. З IV ст. у Тавриці існує дві єпархії – херсонеська і боспорська. До початку VII ст. засновуються готська та судейська єпархії» [18]. Таким чином, шляхи проникнення християнства у Північне Причорномор'я та Крим були різні і займали в часі кілька століть, однак, що важливо, вони були постійні, а тому мали добрі наслідки утворення нових єпархій і формування нових християнських центрів, які, в свою чергу, ознайомлювали з християнством та сприяли його поширенню серед народів і племен, що населяли всю територію Руси-України, а тому і мали пряме відношення до офіційного прийняття християнської віри князем Володимиром Святославовичем у X ст.

Звернемо увагу на умови та особливості появи церковного життя та утвердження християнства у Північному Причорномор'ї на прикладі історії такої єпархії, як Скіфська або Томітанська, та в Криму, де відомо п'ять єпархій – Херсонеська, Готська, Сурозька, Фульська і Боспорська. Географічно в цьому питанні допоможе зорієнтуватися митр. Макарій (Булгаков): «Древня Скіфія, що простягалась від Дунаю або навіть із-за Дунаю до гір Балканських до Азовського моря і Дону через весь простір сучасного Новоросійського краю, складалась із двох частин – Малої Скіфії, яка знаходилась біля самого гирла Дунаю по праву руку його сторони до Балкан, а по ліву до Каркинитської затоки і Тавроскіфії, або нинішнього Криму» [17, с. 105]. Стародавні візантійці розрізняють дві Скіфії в Європі: Велику – від Танаїсу (Дону) до Істра (Дунаю) і Малу, що становила внутрішню провінцію імперії в Північно-Східній Мізії, між низинами Дунаю і Чорним морем, з головним містом Томі (*Τόμοι, Τόμις*), яке можна співвіднести з теперішнім болгарським містечком Мангалії. Акти мученицькі свідчать про поширення тут християнства вже в перших століттях. Перша згадка про скіфського єпископа є від часу Діоклетіана. Відомо ряд пізніших єпископів скіфських або томітанських: кафедра в Томі значиться ще в каталозі єпископій, відзначеному ім'ям імператора Лева (поч. X ст.; насправді

цей каталог представляє редакцію XII ст.). Населення Томітанської провінції складалося з племен фракійських, а з VI ст. і слов'янських, предків нинішніх болгар. Ось до цієї області і відноситься більшість древніх святоотцівських свідчень про християнство у скіфів, які древні історики і укладачі підручників поспішно тлумачили в застосуванні до східних слов'ян.

Скіфська (Томітанська) єпархія – у складі Константинопольського Патріархату – згадується з III по IX ст. включно. Під її управлінням були землі так званої Малої або Древньої Скіфії, Скіфії у тому сенсі, як її розумів Геродот, тобто від Дунаю (або Балкан) на заході до Дону (або Азовського моря) на сході. Саме так розуміли Скіфію у I ст. після Різдва Христового. В певному сенсі її правонаступниками є сучасна Православна Церква на тих землях, від неї ведуть свою історію православні спільноти Румунії, Молдови, України, Росії та Білорусі.

Вихідці зі Скіфської єпархії – прості громадяни, мудреці, воїни -здійснили великий вплив на розвиток Ромейської імперії і християнської Церкви. Їх можна було знайти в усіх верствах суспільства тодішньої Ромеї – від раба до імператора, від простого мирянина до святого отця. *«Судячи з історичних джерел, єпархію населяли багато різних племен і народів, але фактично всі вони в тій чи іншій мірі є предками сучасного населення цих земель»* [4, с. 239]. За словами митр. Іларіона (Огієнка): *«Блаженний Теодорит оповідає, що св. Іван Золотоустий послав своїх місіонерів до грецьких сусідів – кочовиків-скіфів, що жили біля Дунаю, і вони проповідували там християнство й закладали церкви. Взагалі багато церковних письменників III-IV ст., наприклад Тертуліан (помер 240 р.), Афанасій Олександрійський (помер 373 р.), Іван Золотоустий (помер 407 р.) та блаженний Єроним (помер 420 р.), розказуючи про поширення християнства по світу, називають у числі народів, де прийнялося християнство, і скіфів чи сарматів»* [19, с. 8]. Відомо, що *«сучасний святому Іоанну Златоусту Скіфський єпископ Феотім, який сам був родом скіф, подорожував і по сю сторону Дунаю, звичайно, за своїм архіпастирським обов'язком, не лякаючись самих гунів, які наповнили перед тим цю країну і підкорили собі корінних її мешканців, гетів»* [17, с. 105].

У древніх мученицьких актах нерідко говориться, що в Томі, так само як і в інших сусідніх фракійських містах Маркіанополі й Гераклії, відбувалися гоніння на християн не тільки в III, але і в II, і навіть в I ст. А в останній чверті III ст. випадково згадується вже Скіфський єпископ Євангелик, який керував церквами цієї провінції (284-292) у дні його гоніння за Діоклетіана на Христову Церкву. З того часу до половини VI ст. відомо багато єпископів Скіфських, або Томітанських, числом до дванадцяти, з яких принаймні один, Феотім, був родом скіф, тобто гет або слов'янин. Він славився високою грецькою освітою і благочестям.

Існує низка історичних фактів, які допоможуть з'ясувати канонічний статус Скіфської єпархії. Важливо, що головна перевага скіфських ієрархів до часів Халкідонського Собору (до 451 р.) була в тому, що вони були незалежні в управлінні своєю єпархією і називалися самовладними. Цей Собор 28-м правилом своїм разом з іншими єпархіями, які перебували в межах варварів, підпорядкував Константинопольському патріарху і Скіфську, хоча і колись, чи не з часу зведення Візантії на ступінь столиці Римської імперії, «Скіфські єпископи, подібно багатьом іншим ієрархам східних провінцій, добровільно визнавали над собою владу Константинопольського архієпископа з поваги до місця його кафедри і зверталися до нього в найважливіших випадках. Звідси й пояснюється, чому святий Златоуст, архієпископ Царгородський, міг приймати живу участь в освіті вірою скіфів задунайських і посилати до них пастирів і вчителів. З іншого боку, безсумнівно і те, що титул самовладного ієрарха Скіфські єпископи утримували за собою навіть після Халкідонського Собору. А особливість Скіфської єпархії, за зауваженням Созомена, була та, що тут постійно зберігався стародавній звичай, за яким церквами всієї провінції завжди управляв лише один єпископ» [17, с. 107]. Очевидно, що саме ця канонічна особливість стала ключовою при побудові церковного життя після офіційного прийняття християнства у 988 р. князем Володимиром, адже статус Київської митрополії у лоні Константинопольської патріархії також був наближений до самоуправного (автокефального).

У візантійських джерелах згадується рух монахів-скіфів на захист православної віри у зв'язку з Вселенськими Соборами. Так, про один з таких рухів у VI ст. Карташов А.В. у книзі «Історія Вселенських Соборів» писав: «И вот официальное торжество дифизитства при Юстине вновь пробудило «кирилловскую» тоску некоторых монашеских душ. Выразителями ее явились так называемые «скифские монахи» (Иоанн Магненций, Леонтий и другие). Руководящий центр их был в Малой Скифии, в г. Томи (берег Черного моря – Добруджа). Внешней поддержкой для них оказался Виталиан. Он даже был родственником Леонтия. Эта группа скифов принимала Халкидонский собор, соглашалась с Римом. Но находила, что этого мало. Ей надо было спастись сам Халкидон от будто бы прилипающей к нему заразы несторианства, что якобы несториане контрабандно протаскивают под прикрытием халкидонского флага свою ересь. Надо халкидонские формулы обеззаразить какими-то прибавками. Надо акцентировать речи о Христе-Богочеловеке постоянными добавками об Его божестве. Нажимать на то, что Иисус Христос есть "Единый из Трех Лиц Св. Троицы". Что этот Единый от Св. Троицы распят, пострадал по плоти» [15, с. 57]. Таким чином, це вказує на наявність спільнот прихильників християнського віровчення на землях сучасної України чи поряд з ними вже у ті далекі часи, причому прихильників настільки освічених і обі-

знаних у питаннях віровчення, що вони на рівних виступали на Вселенських Соборах. Отже, спільноти віруючих християн на землях сучасної України, Росії і Білорусі у певній мірі можуть розглядатися як спадкоємці по духу віруючих Скіфської єпархії.

Для нас важливим є факт, що ця Скіфська єпархія, яка лежала частково в межах сучасної України, ймовірно, була єпархією слов'янською за етнічним складом. *«I, по-перше, що стосується тієї половини Малої Скіфії, яка знаходилася по цю сторону Дунаю від його гирла до гирла Дністра і далі по чорноморському березі, то тут з самого початку християнства осілими жителями постійно були слов'яни, хоча через їх землю в III, IV і наступних століттях переходили багато інших народів, зупиняючись іноді на ній на досить тривалий час. У I і II ст. тут жили гети і тірагети, яких насправді можна назвати слов'янами, у II ж або принаймні в III ст., Певтінгерова карта показує саме тут венедеїв, тобто слов'ян; у IV, за свідченням Іорнанда, в цих самих країнах готський король Германарік (332-350) вів криваві війни з антами, теж слов'янами; у V (з 449 р.), за словами Костянтина Багрянородного, деякі з римлян, імперія яких простягалася до Дунаю, переправившись через цю річку з цікавості дізнатися, хто мешкає за нею, знайшли тут незліченний народ слов'янський; на VI, за свідченням того ж Іорнанда, від Дністра по берегах чорноморських до Дунаю простягалися анти; а за свідченням іншого письменника, тут же в 582 р., ледве тільки вийшовши на берег Дунаю з Малої грецької Скіфії, аварський хан Баян знайшов селища слов'янські»* [17, с. 107]. Перебування тут слов'ян в наступні століття не підлягає вже ні найменшому сумніву: перед початком появи Київської Русі, і за словами нашого літописця, *«сediaху по Дністру і присediaху Дунаеви до самого моря»* в цій країні, яку звали греки Скіфія, угличі і тиверці, стародавні тірагети – два руських, чисто слов'янських племені; та мало того, що *«присediaху, але присediaху»* в безлічі і притому мали власні міста, значить, були давніми осілими тутешніми мешканцями. І посеред цих слов'яно-руських міст, зруйнованих печенігами, в X ст. знаходимо руїни християнських храмів і кам'яні хрести, – все це свідчить, що місцеве населення Скіфії не тільки знало про християнство, але й брало активну участь у житті Церкви Христової.

Далі звернемо нашу увагу на Крим, де існувала найбільша за значенням Херсонеська єпархія із центром у місті Херсонесі Таврійському, що було засноване ще за кілька століть до Р.Х. на південно-західному березі Криму (біля Севастополя). *«Більш стійка і безперервна струмись християнства йшла на майбутню Русь через Крим, що послужив для Русі культурним мостом до Візантії. Тут християнство було у греків і готів»* [15, с. 54]. Першим проповідником віри в Херсонесі, як вже зазначалося, був, за стародавнім переказом, св. ап. Андрій Первозваний. Можна припустити, що його проповідь не зовсім залишилася тут безплідною, тому що коли через тридцять років після

нього в 94 р. прибув у ці місця, що перебували тоді під владою Риму, засуджений імператором Траяном на заслання св. Климент, Папа Римський, він знайшов тут більше двох тисяч християн, що займалися, за визначенням того ж ворожого християнству уряду, тесанням і обробкою каменю. Втім, потрібно зазначити, що ці християни могли бути з місцевих жителів Криму і, зокрема, Херсонесу, але могли бути і заслані сюди ще раніше Климентом з інших країв Римської держави. Відомо також, що Климент прибув сюди в супроводі вірних зі своєї римської пастви, що помножило кількість місцевих християн. Існує також свідчення, що тут Климент навернув за посередництвом низки чудес велику кількість людей до християнства: за Метафрастом – Климент щодня хрестив кілька сот людей і збудував у Криму близько 75 церков. Успіх християнської проповіді згодом викликав бурю нових гонінь на християнську громаду в Криму, яку ініціював сам імператор. Відомо, що під час такого гоніння у 100 р. мученицьки загинув сам Климент Римський (його втопили в морі). Проте і тепер християнська віра на півострові не утвердилась. Як би там не було, тільки в два наступні століття нічого не відомо про сліди християнства в Херсонесі. Воно якщо не зовсім було винищено тут, то принаймні сильно було пригнічене язичництвом. Це підтверджують археологічні знахідки цього періоду: *«матеріали, які засвідчували б про постійне або навіть про тимчасове проживання якого-небудь значного числа християн в цьому місті в перші роки нашої ери, не відомі. Єдина знахідка, яка з великим ступенем ймовірності може бути пов'язана з цим періодом, представляє собою зображення фантастичного чудовиська із зажатою у величезній зубатій пащі рибою»* [12, с. 47]. Аналізуючи цей матеріал, варто зазначити, що в ранньохристиянській літературі відомий образ гонителів християн у вигляді *«звіря страшного і жахливого»*, *«звіря із безодні»*, тоді як самих християн символічно зображували у вигляді риби (*«ІХФІС»* з грец. – Ісус Христос Син Божий Спаситель). *«... з першими віками пов'язаний печерний храм, що розташований на головній вулиці міста, – храм-мавзолей, ... який пізніше вважався місцем діяльності перших християн в місті»* [12, с. 48]. Можна припустити, що саме тут збиралася на богослужіння невелика група перших християн, які переховувалися від влади і язичників.

З періодом гонінь на християн у Херсонесі пов'язане передання про місіонерську діяльність та мученицьку кончину християнських єпископів у перші роки IV ст., що записано у *«Житіях святих єпископів Херсонських»* (VII ст.). Згідно з цим текстом, в 310 р. за царювання імператора Діоклетіана прибули у Херсонес від Єрусалимського патріарха Єрмона два місіонери – єпископи Василій і Єфрем, які п'ятнадцять років працювали над утвердженням тут християнства. *«Єпископи Василій і Єфрем, з яких перший обрав для себе тереном сам Херсон, а останній звернувся з проповіддю до сусідніх скіфів, після невси-*

пущих праць обидва мали важливий успіх, але обидва незабаром в один і той же день (7/20 березня – ст./н. ст.), кожен у своєму місці, прийняли вінець мученицький. Почувши про їх блаженну кончину, негайно поспішили сюди ще три єпископи-місіонери – Євгеній, Елпідій і Агафодор, що займалися досі, з волі того ж Єрусалимського патріарха, благовістям в Геллеспонті – їхні старанність і подвиги увінчалися в Криму ще більшим успіхом, ніж подвиги попередників; але рівно через рік в той же самий день (7 березня) сподобилися і нові проповідники Христові зазнати від місцевих язичників та юдеїв мученицьку смерть за свою проповідь» [17, с. 110-111].

За царювання Константина Великого, коли Церква Христова стала визначальною в Римській імперії, восторжествувала вона нарешті і на Херсонеській землі. Про зміну ставлення до християн сповістив жителів міста новий єпископ Єферій, який прибув до них з імператорським указом від Єрусалимського патріарха про дозвіл християнам звершувати богослужіння в місті. Вже після смерті Єферія (+ 7 березня) місцеві християни просили для себе його наступника Капітона. Хоча навіть і в цей момент у Херсонесі ще сильний вплив мала партія язичників, що підтверджує розповідь про факт звершеного чуда (Капітон на вимогу натовпу увійшов у розпалену піч і цілу годину молився в ній, залишаючись неушкодженим) [9, с. 48]. Митр. Макарій (Булгаков) свідчить, що про це велике чудо дізнався сам імператор Константин і учасники I Вселенського Собору, що зібрався в цей час в Нікеї [17, с. 112].

Вже від цього моменту можна говорити про повну християнізацію жителів міста і постійне життя Херсонеської єпархії, адже в історії зберігся безперервний список єпископів цієї центральної кафедри Криму. Його і наводить вищезгаданий автор: «Це були, після восьми перерахованих вже єпископів Херсонських: 9-й – Єферій II, який був присутнім на II Вселенському Соборі (в 381 р.), 10-й – Лонгін, якого ім'я дворазово зустрічається під актами місцевого Константинопольського Собору, що відбувся в 448 р., 11-й – Стефан, що засідав на V Вселенському Соборі Константинопольському в 535 р., 12-й – Георгій I, який підписався під актами Собору Трульського в 692 р., 13-й – Георгій II, який керував Херсонською Церквою в той час, коли Кирило і Мефодій, які подорожували з проповіддю до хозарів, знайшли в Херсонесі мощі святого Климента (близько 860 р.)» [17, с. 112-113].

Спираючись на цей перелік та постійну присутність херсонеських владик на Вселенських і Помісних Соборах, варто визнати, що ці ієрархи, подібно до скіфських, були самовладними і незалежними в управлінні своєю єпархією до часів Халкідонського Собору, який підкорив їх Константинопольському патріарху. Відомо також, що Херсонеська єпархія знаходилась в різний час то на 58-му, то 25-му, то 16-му місці в переліку єпархій, що належали до Константинопольського патріархату.

Цікавим буде і аналіз етнічного складу цієї єпархії. Безумовно, що більшість серед християн Херсонесу становили греки, які і принесли сюди віру, однак також відомо і те, що в самому Херсонесі з перших століть християнства, крім греків, мешкали і таври, і скіфи, що займали цілі квартали. А тому, живучи посеред християн цілі століття, християнами ставали і представники цих народностей. Також слід врахувати, що Херсонеська єпархія не обмежувалася одним містом, а простягалася, наприклад, за царювання Константина Великого, на всі приморські місця Південного Криму до Феодосії й далі на схід. Саме ці місця і були населені тоді переважно варварськими народами – скіфами, таврами та ін. Підтвердженням поширення християнства серед цих племен є постать відомого письменника V ст. Іоанна Кассіана, який походив зі скіфів Херсонесу і залишив кілька благочестивих творів, спрямованих проти несторіан.

Другою за значенням у Криму була Готська єпархія, історія якої пов'язана з розвитком Херсонеської єпархії та появою готів на півострові. Варто зазначити, що під впливом гунської навали і внаслідок падіння готської держави за короля Германаріха (350-375) готи розділились на дві частини, одна з яких, остготи, ще раз поділившись на дві групи, осіла в Криму і заснувала свою державу з центром у м. Партеніті, тут же й існувала Готська єпархія. Очевидно, що саме в Криму готи вперше ознайомились із християнською вірою. *«У 260 р., зробивши спустошливий набіг на Малу Азію, Галатію й Каппадокію, ці нові вороги Римської імперії вивели з собою звідти багатьох грецьких полонених, а в числі їх священників і кліриків, які і повідомили своїм переможцям перші поняття про святу віру»* [17, с. 115], – припускає Макарій (Булгаков).

Однак більш повна християнізація готів відбулася в період Константина Великого, який здобув блискучу перемогу над ними, за словами історика Сократа, не стільки силою зброї, скільки через чудесну силу Хреста Животворчого. Близько 323 р. вони охрестились і утворили свою єпархію. Ця християнізація була успішною, адже вже на I Вселенському Соборі у 325 р. готський єпископ Феофіл поставив свій підпис під його постановами як митрополит Готії, або, за іншими списками, Феофіл Боспоританський з Готії [3, с. 61-62]. *«Цей підпис показує, що резиденція Готської єпархії спершу знаходилася не в Криму, де, як побачимо, вона утвердилася згодом, а в країні, що простяглася від Дунаю до Дністра і Чорного моря, яка тоді почала було називатися Готією – в стародавній Дакії, або нинішній частині Валахії, а по перевазі Бессарабії – і ще чіткіше: знаходилася саме біля Босфору, або Чорного моря, отже, безперечно на нинішній землі Руській»* [17, с. 115], – аналізує митр. Макарій.

Згодом християнство ще більше поширилося між готами за сприяння деяких грецьких місіонерів, які прибули сюди за царювання імператора Констанція (337-361): священник Авдій, який заснував у Готії навіть чоловічі та жіночі обителі; блаженний Євтихій, з яким, за свідченням Василя Великого,

ніхто не міг тоді зрівнятися у великій справі навернення до Христа варварів; за царювання імператора Валента (365-378) Фессалонітський єпископ Асхол, якого за апостольську ревність у поширенні віри між готами той же святий отець називає окрасою своєї батьківщини – Каппадокії. Мабуть ці святі мужи за Промислом Божим мали підготувати готів-християн до нових випробувань, які спіткали їх, – це гоніння за віру та аріанська ересь. Винуватцем першого був готський король Атанарік, який був запеклим язичником, а більшою мірою з непримиренної ненависті до римлян, релігію яких приймали його піддані. Це гоніння спалахувало в Готії тричі – у 370, 371 і 372 рр.

Поширення між готами аріанства було спричинене політичним ходом ще одного готського короля Фрітігерна, який прийняв аріанство з метою заручитись військовою підтримкою імператора Валента, котрий, у свою чергу, всіяко допомагав аріанській партії у міжусобиці проти Атанаріка. На історичну сцену в цей момент сходять славнозвісний єпископ Вульфїла (Вульфіла). Родився він близько 311 р. За свідченнями Філосторгія (початок V ст.), він не був чистокровним готом, а походив від полонених християн, вивезених дунайськими готами близько 267 р. під час одного з набігів на Малу Азію, з містечка Садоголтини в Каппадокії. Не підлягає сумніву, що його сім'я цілком зжилася з новим середовищем, так що Вульфїла, який народився та був вихований в країні готів, цілком може вважатися членом готської народності. На це вказує і його суто готське ім'я (*Wulfila*, зменшувальне від *Wulfs*, вовк). «За словами його учня Авксентія, єпископа Доростольського, Вульфїла до тринадцятирічного віку був лектором при одній з малочисленних християнських церков у землі вестготів. Близько 341р. він брав участь у посольстві, посланим його співвітчизниками до імператора Констанція. Під час перебування у Константинополі він був вибраний єпископом готів і висвячений Євсевієм Нікомідійським навесні 341р.» [3, с. 64]. З приводу його висвяти можна зробити висновок, що спочатку Вульфїла був православним єпископом. Більше того, відомо, що, повернувшись на батьківщину, Вульфїла активно взявся за проповідь християнства. Коли близько 348 р. в країні вестготів розпочалися переслідування християн з боку Атанаріха, то Вульфїла став на чолі своїх єдиновірців та вивів їх через Дунай до Мізії. Імператор Констанцій прийняв переселенців та віддав їм землі біля Нікополя, де ті заснували общину з патріархальним устроєм, на чолі якої стояв сам Вульфїла. Однак потім зробився напіваріанином, підписавшись в 360 р. на місцевому Константинопольському Соборі акаціан під сповіданням, у якому хоча названий Спаситель Сином Божим Єдиnorodним і перше віків народженим від Отця, але не єдиносущним Отцю, як сповідували нікейські отці. Близько 377 р. під час гунської навали Вульфїла очолив посольство від готського короля до імператора Валента з проханням про захист і дозвіл на переселення, за що змушений був примкнути до партії аріан.

З іменем єпископа Готського Вульфїла пов'язано переклад Священного Писання (окрім книг Царств) на готську мову і створення готської абетки. За основу своєї роботи над абеткою він узяв грецьке письмо, до якого додав декілька винайдених ним самим літер. З його перекладів до сьогодні дійшли Чотириєвангеліє і значна частина послань ап. Павла. Готська мова як одна з давньогерманських мов є єдиною із мов східногерманського ареалу, яка збереглася досі, хоча тільки завдяки писемній фіксації, зокрема, завдяки готському перекладу Біблії. Цей переклад започаткував розвиток готської писемності та літератури.

Питання про причетність до аріанства всієї Готської єпархії вирішується на користь православного віросповідання за аналізом наступних історичних фактів. *«Втім, блж. Феодорит зазначає, що готи не зробилися й після цього повними аріанами, тому що, хоча вони визнавали Отця більшим від Сина, але аж ніяк не погоджувалися сповідувати Сина сотвореним, і що вони не цілком зрадили православній вірі своїх батьків, оскільки Ульфїла, коли схилив їх на бік Валента, запевнив їх, ніби між православними й аріанами немає ніякої розбіжності в догмах і вся незгода відбулася від порожніх суперечок»* [17, с. 117].

З іншого боку, відомо, що святий Іоан Золотоуст, архієпископ Константинопольський (398-404), вжив усіх заходів для навернення готів до православ'я. Так, зокрема, з цією метою він дав їм для богослужіння окрему церкву в Константинополі, поставляв їм священників, дияконів і читців із співвітчизників, нерідко відвідував сам їхні богослужіння. У той же час він відправляв спеціальних місіонерів зі своїми листами у Готію за Дунай. Наслідком такого піклування було те, що готи, які не переселилися за Валента в Мізію, навернулися врешті до православ'я. Вони прийняли навіть від св. Іоана Золотоустого православного єпископа Унілу, а по смерті його (404 р.) просили нового єпископа [3, с. 63].

Незабаром після цього (менш ніж через сто років з часу свого заснування) Готська єпархія переноситься в Крим та затверджується в ньому вже назавжди, до самого кінця свого існування. Митр. Макарій пише: *«Так і саме ім'я Готії переноситься на цю країну, що простягалася, як видно з грамоти 1380 р., вздовж південного морського берега від Балаклави до Судака, або Сурожа, значить, у напрямку від Херсонеса Таврійського на схід. У дні ж Прокопія частина готів-християн жила навіть біля Азовського моря і Керченської протоки під ім'ям тетракситів»* [17, с. 119]. Безумовно, не можна сказати, з якого саме часу ці готи-тетраксити (кримські готи) почали мати особливого єпископа, але в 547 р. згадується вже про смерть їхнього головного ієрарха і про те, що вони надсилали чотирьох послів до імператора Юстиніана з проханням про призначення нового єпископа. *«Імператор виконав їхнє прохання, і разом з тим... поставив сильний гарнізон в недавно відвойованому у гунів місті Боспорі, а країну*

Дорі (з готської Таврія), населену готами, оточив довгими стінами і баштами в гірських перевалах... Ця країна, що називалась Готією, простягалась верст на двісті берегом моря від Балаклави до Судака і далі на схід» [3, с. 64].

Деякий час готи визнавали над собою верховну владу Херсонського єпископа, що засвідчує підпис під актами Трульського (П'ято-Шостого) Собору 691-692 рр. Херсонського єпископа як єпископа Херсонесу і Дорі. В цей період Готська єпархія пережила ще одне випробування: хозарська навала та іконоборство. Однак і в цей період Господь, піклуючись про Церкву Свою, дає нових поборників і захисників істинної Церкви. Це Іоанн Готський, уродженець Готії. За легендою Іоанн народився в Партеніті, де пізніше він очолює Готську імперію. В 754 р., коли Готський єпископ, через бажання догодити імператору Константину Копроніму, підписав визначення іконоборчого собору в Константинополі і в нагороду за це був призначений митрополитом Іраклійським, мешканці Готії на місце відступника обрали Іоанна. Іоанн відправився в Єрусалим, де провів три роки, а потім в Грузію, отримавши там бл. 758 р. посвячення на єпископа. Потім повернувся на батьківщину. Після смерті імператора-іконоборця Лева IV у 780 р. відвідав Константинополь і спілкувався там з імператрицею Іриною про православну віру [3, с. 65]. У 787 р. в Готії, яка перебувала під владою хозарів, спалахнуло народне повстання, підтримане світським правителем цієї землі. Іоанн був одним з ініціаторів повстання і брав у ньому активну участь. Хозарський гарнізон був вигнаний із столиці – Доросу, і повсталі захопили гірські проходи в країну. Але хозарський каган згодом знову заволодів містом. Іоанн був виданий хозарам. Каган зберіг йому життя і кинув до в'язниці в Фуллах. Звідти Іоанн втік в Амастриду, на протилежному березі Чорного моря, де й помер бл. 785 р. Тіло єпископа було перевезено на батьківщину і поховано в парфенонському монастирі святого Георгія, поблизу мису Фіолент, що біля Балаклави. За іншою версією, тіло його було перевезено в Партеніт і поховано на горі Аюдаг, в храмі свв. апп. Петра і Павла. Цей храм, за легендою, було зведено за ініціативою самого Іоанна. Церква долучила Іоанна до святих, день його пам'яті – 26 червня.

Існують відомості про Готського єпископа Микиту, замість якого за його дорученням на VII Вселенському (II Нікейському) Соборі 787 р. підписувався під актами чернець Кирило. «До честі цих готів-тетраксітів слід відзначити, що вони не тільки постійно були православними, але й відрізнялися щирою і щиросердною вірою і благочестям, як свідчить про них Прокопій» [17, с. 120]. З наступників Готського єпископа Микити відомі нечисленні імена: архієпископ Константин, який був присутнім на патріарших соборах в 1147 і 1156 рр.; Арсеній (1292 р.); митрополит Феодосій, який в 1384 р. згодився на грамоту патріарха Ніла про передачу парафії Кінсануса до єпархії Херсонеської, та ін. Як бачимо, у VIII ст. була створена на базі Готської єпархії у Криму Готська

митрополія (Готфська митрополія), яка до 1786 р. була складовою частиною Вселенського (Константинопольського) патріархату. В цю митрополію входили єпархії, що знаходились на території Хозарського каганату. Згодом, коли напруга між каганатом і Візантією зросла, хозари почали більш агресивно ставитись до християн. Після приходу в Крим татар місцеве православне населення стало почуватися більш вільно, Готська митрополія розвивалась, але продовжувала існувати в межах Кримського півострова. 1475 р. – після завоювання Криму турками-османами більшість православних єпархій на півострові були об'єднані в єдину Готську митрополію Константинопольського патріархату. Центр митрополії в той час знаходився в монастирі Панагії (Свято-Успенський монастир) під Бахчисараєм. До неї також було приєднано Херсонеську єпархію. У XVII ст. до Готської митрополії приєднано Кафську єпархію. 1678 р. була утворена Готська і Кафська митрополія, яка перебувала у складі Константинопольського патріархату. 1786 року – після смерті останнього митрополита Готфського і Кафського Ігнатія влада Російської імперії розформувала митрополію (в неканонічний спосіб), а її парафії було передано у підпорядкування Катеринославської єпархії РПЦ. Остаточо Готсько-Кафська митрополія була ліквідована російським урядом 1788 р.

Також варто звернути увагу на питання про можливу приналежність слов'янського населення Криму до цієї церковної округи. Необхідно зазначити, що ми зовсім не згодні визнати готів, які проживали в Крим, у за плем'я слов'янське, як хочуть деякі з вчених. З давніх істориків і візантійський Прокопій, і готський Іорнанд, які дуже добре знали і готів, і слов'ян, постійно розрізняють ці два народи. Разом з тим, відкидаючи «слов'янство» готів, ми не думаємо тим відкидати, що до складу єпархії Готської, особливо коли перебувала вона між Дунаєм і Дністром біля Чорного моря, входили і деякі слов'яни. Навпаки, це підтверджується наступними фактами: по-перше, тут древніми мешканцями ще до пришествя готів були слов'яни; по-друге, ґрунтуючись на свідченні готського історика Іорнанда, що готи дійсно підкорили тут своїй владі серед інших народів усіх венедів, або слов'ян. Не можна також не зазначити те, що в самому перекладі Біблії Вульфїлі є багато слів слов'янських, а в перекладі Святого Письма Кирила так само є багато готських слів, що пояснюється найтіснішим і довготривалим спілкуванням слов'ян з готами. Отже, немає нічого неймовірного, якщо і деякі слов'яни могли бути християнами і входити до складу Готської єпархії.

Ще одним церковним осередком в Кримі в цей період була Сурозька, або Сугдайська єпархія. Невідомо, коли точно була заснована ця єпархія, однак можна припустити, що вже наприкінці I ст. жителі цієї області більш-менш були просвічені християнством, адже первинна історія цих земель була пов'язана з історією Херсонеської та Готської єпархій. *«Відомо, нарешті, що не*

тільки в статуті Лева Премудрого єпархія Сугдайська вважалася в числі архієпископій, але і у VIII ст. св. Стефан сповідник носив ім'я архієпископа Сурозького, як видно з житія його, існуючого на слов'янській мові в багатьох древніх списках, з яких скорочено воно і для друкованої нашої Четвь-Мінеї» [17, с. 121]. Збереглись також відомості про трьох єпископів Сурозької єпархії, що містяться у житії св. Стефана. Перший – згаданий без імені лише у зв'язку із проханням до Константинопольського патріарха Германа (715-730) про призначення нового єпископа; другий – св. Стефан, який походив з Каппадокії, відзначився в роки іконоборчого протистояння як ревнитель православної віри; третій – Філарет, який був поставлений на Сурозьку кафедру самим св. Стефаном, котрий передбачив свою смерть. Щось певне важко сказати і про територію цієї єпархії. Очевидно, що вона охоплювала кільканадцять поселень Сурозької округи.

Дуже мізерні відомості про Фульську єпархію в Криму з центром у м. Філі. Певну інформацію знаходимо у житії св. Іоанна Готського (VIII ст.), єпархія якого включала округ Філі. У IX ст. св. Кирило боровся із марновірством місцевих жителів, про що згадує його житіє [13]. Історики припускають, що ця єпархія може бути заснована у IV ст., «... коли приходили до Криму з Єрусалиму проповідники віри і коли християнство, ставши панівним в Римській імперії, з особливою силою почало проникати в усі навколишні країни» [17, с. 123]. А в VII або VIII ст. Фульська єпархія була піднесена на ступінь архієпископії, згодом її приєднали до Сурозької єпархії під омофор єдиного архієрея.

Стільки ж відомостей залишилось і про Боспорську єпархію, що мала свою резиденцію в стародавній знаменитій столиці царства Боспорського – Пантикапеї, або Боспорі (сучасне місто Керч). Початок церковного життя в цій окрузі слід датувати поч. IV ст., адже на I Вселенському Соборі був уже згаданий її єпископ, який підписався: Домн Боспорський. В актах наступних соборних постанов ми також знаходимо підписи боспорських владик: «... один єпископ з Боспору згадується Созоменом... за велінням імператора Констанція повинні були в 344 р. з кожного народу з'явитися на собор в Нікомідію; цей єпископ, прибувши сюди раніше від інших, загинув під час інциденту в Нікомідії внаслідок страшиного землетрусу. Інший, на ім'я Евдокса, був присутній на трьох помісних Соборах... Третій, Іван, в 519 р. підписався під постановами Константинопольського Собору... Нарешті, ім'я четвертого єпископа Боспорського, Андрія, згадується в підписах Сьомого Вселенського Собору (в 787 р.), де читаємо: "Давид, смиренно дякон найсвятішої Церкви Боспорської, замість Андрія, Високоповажного єпископа свого, підписався"» [17, с. 123-124].

Насамкінець з'ясуємо етнічний склад населення цих церковних округ. Зрозуміло, що поширення християнства супроводжувалось переселенням

сюди греків. З половини III ст. тут володарювали сармати, що управляли Боспорським царством до 344 або 376 р.; з наступного століття тут утвердились гуни (з 434 р.) і, за словами Прокопія, наповнювали весь простір від Боспору до Херсонеса. Так тривало до 669 р., коли над цими племенами, так само як над усією східною частиною Криму до самої Готської області Дорі, поширили владу свою хозари. Втім, навіть і кочові народи, що з'явилися тут теж християнізувалися. Про що достовірно відомо, наприклад, гунський цар Горді уклав в 529 р. союз з імператором Юстиніаном, прийнявши хрещення в Константинополі; володар утрігурів (одне з гунських племен) Орган теж охрестився у візантійській столиці, отримавши сан патриція.

Таким чином, розглянутий матеріал засвідчує точні шляхи поширення християнства у Північному Причорномор'ї та Криму ще наприкінці I ст. Через існування тут грецьких колоній та каторг перші християни-мученики теж були ревними сівачами віри серед місцевих жителів, що засвідчено і мученицькими актами, і житієм святих, і даними археологічних знахідок. Це заклало надійний ґрунт для утвердження християнства у наступні віки. З особливою силою воно поширилось тут на поч. IV ст., після Медіоланського едикту 313 р. Фактично початок церковного життя і формування церковних центрів на прикладі розглянутих Скіфської, Херсонеської, Готської, Сурозької, Фульської та Боспорської єпархій ми ведемо саме з цього часу. Активна участь ієрархів цих єпархій на засіданнях Вселенських і Помісних соборів у IV-VIII ст. свідчить про їхній особливий авторитет у християнському світі та про чітку церковну згуртованість цих округ. Щодо подальшого поширення християнської віри по всій території Русі-України, то можна стверджувати, що саме активне церковне життя в цьому регіоні стало мостом, який логічно пов'язав факт апостольської проповіді у I ст. з офіційним хрещенням Київської Русі наприкінці X ст.

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*, книги Священного Писання Старого та Нового Завіту/ перекл. Патр. Філарета (Денисенка). – К.: Вид-ня УПЦ КП, 2004. – 1408 с.
2. *Айбабин А. И.* Этническая принадлежность могильников Крыма IV – первой половины VII в. н. э. // *Материалы к этнической истории Крыма.* – К., 1987. – С. 178-193.
3. *Арсений архим.* Готская епархия в Крыму // *Журнал народного просвещения.* – январь. – ч. CLXV. – СПб., 1873. – С. 60-86.
4. *Баранов И. А.* Памятники раннесредневекового Крыма // *Археология Украинской ССР.* – Т. III, – К., 1986. – С. 23-248.

5. Богданова Н. М. Херсон в V–XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. – Москва, 1991. – С. 8-164.
6. Брайчевська А. Т. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами // Археологія. – 1957. – Т. 10. – С. 44-62.
7. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 260 с.
8. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Репринтне видання: У 4 т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 1. – 296 с.
9. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. – М., 1997. – Т. I. – 958 с.
10. Готська і Кафська митрополія / [Інтернет-ресурс, точка доступу]: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
11. Готська митрополія / [Інтернет-ресурс, точка доступу]: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
12. Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – К.: Наукова думка, 1988. – 205 с.
13. Жиленко І. Україна: християнство до заснування Київської Русі / [Інтернет-ресурс, точка доступу]: <http://litopys.org.ua/synopsis/chri.htm#chri1>
14. Історія Православної Церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
15. Карташев А. В., проф. Очерки по истории Русской Церкви / в 2 т.: Т. 1. – Париж: YMCA-PRESS, 1959. – 681 с.
16. Крижицький С. Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. – К., 1988. – 350 с.
17. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви: в 9 т.: – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. – Т. 1. – 408 с.
18. Миц В. А. Таврика в епоху середньовіччя (V-XV ст.) / [Інтернет-ресурс, точка доступу]: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult19.htm>
19. Огієнко І. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви / у 2 т.: Т. 1-2. – К.: Україна, 1993. – 284 с.
20. Ольговський С. Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник. – К.: КНУКіМ, 2007. – 149 с.
21. Пархоменко В. Християнство Русі до Володимира Святого // Вера и Разум. 1912. – № 9 – 10. – С. 24-41.
22. Скіфська єпархія / [Інтернет-ресурс, точка доступу]: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
23. Томийская єпархія / [Інтернет-ресурс, точка доступу]: <http://drevo-info.ru/articles/10306.html>

